

© Я.І. Клімуць

ВЫЯЎЛЕННЕ ПАДЗЕЙ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ё ПАЭМЕ ЯКУБА КОЛАСА “НА ШЛЯХАХ ВОЛІ”

У паэме “На шляхах волі” Якубу Коласу ўдалося выявіць жорсткую праўду вайны. Яна яскрава паўстае ў шматлікіх эпізодах, пабочных сюжэтных лініях. Гэтая дакладнасць характэрная для тых мясцін твора, дзе паэт выкарыстоўвае ўласна бачанае, неражытае, адчутае. Вайна імнерыялістычная, а пасля і грамадзянская далі шмат прыкладаў азіятычын і яе горшых стасунках. Нават некалькі мастацкіх штрыхоў падкрэсліваюць рознасць еўрапейскай і расейскай культуры. Згадаем мясціны, калі казакі прымушаюць людзей ісці ў бежанства, і адносіны акупантаў да мясцовых людзей. Праўда, афіцэр аўстрыйскай арміі быў славянінам, як выявілася, чэх па нацыянальнасці. Ды ўсё роўна. Вось як піша Якуб Колас пра вымушаную эвакуацыю жыхароў Засцення:

Галута

*Я ж не ганю вас, мае озеткі,
А гоніць усіх нас вайна,
Праклята будзь навек яна!
У лес бягайце, у палаткі,
Хавайцеся там неўзаметкі –
Няхай мая будзе віна!... [Колас 1976, с. 202].*

Жыхары хутара імкнуцца выратаваць сваё дабро, схаваць жывёлу ў лесе:

*Г сумятня пайшла ў Засценні.
Жывёлу гайда ў хмызнякі
На ўсякі выпадак такі... [Колас 1976, с. 202].*

Але сагнаць у лес жывёлу і выратавацца самім не ўдалося. Праз нейкае імгненне:

*Імчаца ў хутар казакі!
Блішчаць, зіхцяць на сонцы пікі.*

*Тух-тух! – грукочуць капыты,
Праз пожні валяць і платы,
Бы нейкі шквал нясецца дзікі –
І світ, і гіканне, і крыкі –
Страшней за ворагаў браты!* (выдз. мною. – Я. К.).

Казак

*Эй, хрэні стары! чаго марудзіш?
Чаму не выпадніў прыказ?
Дык пакідай жа двор ураз!
Каціся вон у тры міга,
Каб не была тут і нага,
Іначай здраднік царскі будзеш!* [Колас 1976, с. 202].

Жаданне Галуты не пакідаць свой хутар тут зразумела. Нялёгка селяніну так проста адрываць усё нажытае не адным пакаленнем. Перад гэтым сам Галута быў схільны адыходзіць: невядома як будзе паводзіць сябе вораг адносна мірных жыхароў. Але яму не прыйшло б і на думку, каб паліць сядзібу. Таму дзеянні казакаў і выклікаюць у яго шокавы стан. Праўда, імклівае набліжэнне фронту не дазволіла казакам поўнасьцю выканаць той жахлівы загад. Тым не менш, падзеі страшэнна агаломшылі селяніна:

Галута

*Гары, дабро маё, гары!
У неба ідзі асцяж, набытак,
Бо неба мы даўно забыты,
І мы тут больш не ўладары* [Колас 1976, с. 203].

Якуб Колас як паэт-гуманіст падкрэслівае, што вайна сваім жахлівым бокам найбольш абрынаецца на мірнае насельніцтва. Гэтая жорсткая дактрына яшчэ больш паслядоўна будзе ажыццяўляцца ў час другой су-светнай вайны, калі яна перакачае на савецкую тэрыторыю. Камісары пад пагрозай смерці будуць патрабаваць спальвання збажыны, зусім не клапацячыся пра жыццё людзей, і, нават, пра магчымасці разгортвання партызанскай барацьбы ў тыле ворага, да якой заклікаў крамлёўскі правадыр усіх народаў.

Зусім у іншым святле выяўляюцца паводзіны ворагаў. Галута, канешне, чакаў яшчэ горшых праяў: усё ж такі чужынцы:

*Што ж у іх за замысел-намер?
І рукі дрознулі ў старога –
Забраны ён, вядома рэч,
Але ідзе ім насустрэч
І пакладаецца на бога [Колас 1976, с. 209–210].*

Аднак паводзіны аўстрыякаў ураджаюць Галуту. Чаканне прыніжэння і здзеку не спраўджаюцца. Наадварот, ён заўважае добразычлівасць і прыязнасць:

*Адно здзівіла тут старога:
Страхотны вораг, чужакі,
Лагодней шмат, чым казакі, –
Няма ў іх сквапу да чужога
І не расцягваюць нічога,
Не то, што нашы хапакі [Колас 1976, с. 210].*

Вядома, такая выхаванасць і дабразычлівасць хутка высвятляецца. Камандзір Крочак “сам не вораг славяніну, бо ён таксама славянін”, такі ж у большасці і яго падначаленыя, хоць пра гэта паэт нідзе не згадвае. Так ужо створаны гэты свет, што людзі вымушаны ўдзельнічаць у брагазабойных войнах.

Эпізод можна ўспрымаць і як прэлюдыю да рэвалюцыйных падзеяў і грамадзянскай вайны, якія будуць падсвечвацца гэтым кантрастам.

Уласна выяўленне двух лагераў тут і завяршаецца. Намечаны трохкутнік “Насця – Дзяжа – Крочак” хутка распадаецца пасля таго, як Барыс Дзяжа ўвачавідкі пераконваецца ў быццам бы здрадзе Насці, а яна, усвядоміўшы свой учынак, накіроўваецца за каханым. Але неўзабаве знікае і сюжэтная лінія “Насця – Дзяжа”, калі ў шпіталі, куды трапляе на працу Насця, яе каханы не пайшоў на прымірэнне. Паэт быццам сам не ведаў, у які бок накіраваць гэтае дзеянне, бо яно адцягвала ад асноўнай мэты: нараджэння ў муках новай дзяржаўнасці.

Прымешваліся і іншыя акалічнасці. Барыс Дзяжа, якому Якуб Колас аддаў шмат чаго з перажытага і перадуманага, пачынаў скоўваць паэтычнае дзеянне. Адступіць ад праўды жыцця паэт не мог, таму застаўся толькі пакінуць Насцю дзесьці на перыферыі дзеяння. Асноўная ўвага надаецца франтавым падзеям, якія вызначаюцца значным аўтабіяграфізмам матэрыялу. Вядома, і тут прысутнічае мастацкая мэтазгоднасць.

Трэба згадаць яшчэ раз, што Барыс Дзяжа закончыў Аляксандраўскае вучылішча і быў накіраваны ў Перм у запасны полк.

Было іх двое ў пятай роце

Сто дваццаць трэцяга палка [Колас 1976, с. 179].

Як вядома, Якуб Колас служыў там жа ў званні прапаршчыка пасля заканчэння таго ж Аляксандраўскага вучылішча. “У гэтым званні я быў накіраваны ў запасны полк у г. Перм” [Пяцьдзсят... 1963, с. 290], а ў лісце да А.Г. Рамановіч указвае адрас: “г. Перм, 162 полк, 5 рота, прапаршчыку (імярэк)” [Колас 1977, с. 26]. Як бачым, разыходжанні толькі ў нумары палка, пачатак твора строга аўтабіяграфічны. У далейшым Якуб Колас вымушаны быў адступіць ад уласнага аўтабіяграфічнага матэрыялу, прычыны ўжо называліся. Аўтабіяграфічны матэрыял у паэме аўтар размяжоўвае на некалькі частак. Якуб Колас пасылаўся на фронт толькі аднойчы, герой яго трапляе туды двойчы. Гэтая частка біяграфіі героя разгледжана раней.

Колас пра сваю паездку на фронт так згадвае ў аўтабіяграфіі: “У 1917 годзе мяне назначылі на фронт у Румынію, дзе я захварэў ліхаманкаю, жаўтухаю. Там жа ў мяне пачаўся працэс у лёгкіх, з прычыны чаго быў эвакуіраваны ў Курскую губернію ў г. Абаянь, дзе жыла мая жонка і двое малых сыноў” [Пяцьдзсят... 1963, с. 290]. Свае першыя ўражанні паэт выказвае ў карэспандэнцыі “З Румынскага фронту”. З якім заданнем прапаршчык Міцкевіч накіроўваўся на фронт, Колас у аўтабіяграфіі не згадвае. У кнізе “Колас расказвае пра сябе” Максім Лужанін занатоўвае аповяд пісьменніка: “25 ліпеня 1917 года прызначылі мяне начальнікам эшалона дэзерціраў. Загалі везці іх на Румынскі фронт. Зноў дрыжы: паразбягаюцца, а ты адказвай па закону ваеннага часу. (...) Падаўся са сваімі дэзерцірамі ў дарогу. Прасіў іх: “Не ўцякайце толькі, хлопцы! Пачакайце пакуль прыедзем на пазіцыю!” Паслухалі. Я больш-менш у парадку здаў сваю каманду” [Лужанін 1964, с. 185]. А вось як гэтыя падзеі трансфармуюцца ў творы ў адпаведнасці з мастацкай задачай. Прапаршчык Барыс Дзяжа другі раз едзе на фронт, і не проста адзін, а начальнікам эшалона. Лета семнацатага года, збор разагітаваных салдатаў:

Дзяжа – начальнік эшалона

Вязе на фронт вяак-салдат,

Што ні цяпдушка, свой плакат

Прыбіт ў роснісах чырвоных,

Па новых правілах, законах

І усё на новы строгі лад [Колас 1976, с. 420].

У заключных частках паэмы Якуб Колас меў намер абгрунтаваць выбар героем далейшага свайго шляху. Два апошнія раздзелы пісаліся паэтам ужо ў сярэдзіне пяцідзесятых гадоў, таму Якубу Коласу важна было выявіць адносіны Дзяжы да перспектывы грамадзянскай вайны, з гэтай прычыны ён у адрозненне ад уласнай практыкі паказвае, што прапаршчыку Дзяжу не ўдалося даставіць ваякаў да месца прызначэння.

*Ды толькі вось яно ў чым ліха
У чым бяда і непакой,
Што дысцыпліны ніякой:
Салдаты потайкам і ціха
На кожнай станцыі пакрыху
Бяруць дарогу на кут свой... [Колас 1976, с. 420].*

У выніку Дзяжа застаўся адзін са спіскамі нядаўніх воінаў. Ён прымае і для сябе адпаведнае рашэнне: хопіць, нававаяўся, пара таксама падавацца дадому.

*А камандзір – што ён надумаў?
На ветры стаўшы, спіскі рве!
Па ржонню, на сухой траве
Ляцяць шматкі папер для глуму
Дажджоў, вятроў, ляцяць без шуму,
Франты ж – к ліхой іх галаве [Колас 1976, с. 423–424].*

Такім чынам, Якуб Колас выводзіць свайго героя на новыя кругі выпрабаванняў (“Адзін Барыс на раздарожжы, ён проста дызерцір”). Першы пачаўся з таго, што Дзяжа на адной са станцый трапіў на вайсковага патруля. Гэтая сустрэча патрэбна была паэту, каб канчаткова высветліць грамадзянскую пазіцыю прапаршчыка. Сутнасць у тым, што камандзірам патруля быў вядомы ў будучым герой белага стану ў грамадзянскай вайне палкоўнік Драздоў, які вызначаўся нязвычайнай жорсткасцю. Дзяжу цяпер пашанцавала, бо сярод затрымаўшых быў і былы сябра Дзяжы зараз ужо штабе-капітан Далін. Важнае значэнне мае размова-спрэчка паміж былымі сябрамі. На заяву Дзяжы, што спадзявацца няма на што, “бо на вайне мы прыгарэлі, як прагарыць і ваш Драздоў”. Далін здзіўлена ўсклікае: “Ці ты падаўся ў клас рабочы? З бальшавікамі падружыў?” Гэта вельмі важны момант у вызначэнні светапогляду героя. У час рэзкай палітычнай палярызацыі такое абвінавачванне магло быць смяртэльным. Вядома, ад яго Дзяжа павінен быў катэгарычна адмежавацца. Але Колас пайшоў бы

супраць мастацкай праўды, калі б прыпісаў герою марксісцкія ці манархісцкія погляды. Таму адказ даецца нейтральны, але ўжо і істотна асучаснены:

Дзяжа

*Было б няверна і фальшыва,
Калі б сказаў бы: я за вас.
А мой табе такі адказ:
Вам не вярнуць былога шампаламі:
Народ, мой друг, не з вамі,
А без народа вы – пухір,
Што ўскочыць на вадзе
І зараз прападзе, –
Закруціць вас, зацягне вір.
І вы без дому, без радзімы,
Развеюць ветры вас, як дымы [Колас 1976, с. 429].*

Гэтыя радкі напісаны Якубам Коласам у 1956 годзе пасля заканчэння трылогіі “На ростанях”, калі ён вырашыў закончыць паэму. Заставалася з задуманых напісаць два заключныя раздзелы. На якія пуцявіны паст накіраваў бы свайго героя, сёння сказаць цяжка. Па старой дружбе Далін адпускае Дзяжу. А што далей? Дваццаць восьмы раздзел, а ў выніку і ўся паэма заканчваецца такімі радкамі:

*Зноў пераблытаны ўсе кросны...
Ох, лёс і шлях ты мой дзівосны!
Куда накіраваць свой крок?
На ўсе журботныя пытанні,
На жаль, адказу не было.
Сумненне ў душу залягло:
Не будзе з Насцяю спаткання.
Ды ідзі ўпярод усім на зло –
І будзе час твайго святання! [Колас 1976, с. 429].*

Галоўнай прычынай незавершанасці паэмы лічыцца раптоўная смерць народнага пісьменніка Беларусі. І фактычна гэта так. Але паўстае пытанне: чаму так доўга адкладваў завяршэнне твора Якуб Колас, калі ён яшчэ ў 40-я гады, неўзабаве пасля вайны, паведамляў С. Гарадзецкаму, што збірае надрукаваныя раздзелы, каб завяршыць паэму “На шляхах волі”. Аднак доўга да гэтага не прыступаў, хоць час, відаць, для творчасці быў. Ю.С. Пшыркоў

лічыў, што “гэта тлумачыцца перш за ўсё творчымі супярэчнасцямі, што ўзніклі ў працэсе напісання паэмы і якія аўтар не змог пераадолець, хоць настойліва да гэтага імкнуўся” [Пшыркоў 1982, с. 357]. І з гэтым можна пагадзіцца. Але былі і іншыя прычыны. Ужо ў сярэдзіне трыццатых гадоў Якуб Колас, відаць, зразумеў, што абяцанае “зладжу я песню той краіне, што ў свет дарог сваіх шукае” становіцца ўсё больш праблематычным. Паступова знікаў сам аб’ект паэтызацыі. Савецкі Саюз няўхільна ішоў па шляху аўтарытарнасці і мілітарызацыі, дзе вольна мог сябе адчуваць хіба што толькі Сталін. Стварыць вобраз новай Беларусі было немагчыма. Акрамя таго, як ужо адзначалася, была вельмі пільнай вульгарызатарская крытыка.

Рэцыдывы старога адчуваліся і ў часы, калі Колас урэшце прыступіў да завяршэння твора. Ён перажываў ад таго, як яго сябры П. Броўка, П. Глебка і Максім Лужанін перараблялі яго вершы, надаючы ім рэвалюцыйны глянец, як вытрасалі душу з трылогіі “На ростанях” з той жа мэтай. Пра гэта зазначае В. Каваленка ў час палемікі з Максімам Лужаніным адносна сутнасці выдання поўнага збору твораў Якуба Коласа, згадаючы прынтцыпы тагачаснага рэдагавання: “Застаецца толькі нагадаць, што натхненне для такой дзейнасці можна чэрпаць толькі з мінулай пары вульгарна-сацыялагічных спрашчэнняў аб’ектыўных гістарычных ісцін і з непавагі да класікі” [Каваленка 1987, с. 192]. Усё гэта мала давала аптымізму для творчасці. А калі згадаць лёс ліста паэта пра стан беларускай мовы, то можна лічыць, што і тады сітуацыя была тушковай у сэнсе праўдзівасці паказу рэвалюцыйных падзеяў і іх вынікаў для дзяржаўнасці і будучыні Беларусі. Уся атмасфера таго часу вымгала накіроўваць Дзяжу на шлях балышавізму, але душатворцы гэтаму працівілася.

Тым не менш, нават у такіх умовах Якуб Колас у паэме “На шляхах волі” здолеў паказаць увесь драматызм вайны, яе знішчальны сэнс у адносінах да мірнага насельніцтва, супярэчлівасць рэвалюцыйных падзеяў, адсутнасць такой з’явы як сацыялістычная рэвалюцыя ў Беларусі, паколькі беларусы ўвесь час змагаліся супраць знешняй акупацыі, за ўласную дзяржаўную незалежнасць. З самой гісторыі напісання твора можна зрабіць вывады пра неспрыяльныя ўмовы ў савецкай дзяржаве для свабоднай творчасці.

Літаратура

Каваленка В. Спакушэнне ілюзіямі. // Польшыя. – 1987. – № 5.

Колас Я. Збор твораў: У 14 т. – Мн., 1976. – Т. 10.

Колас Я. Збор твораў: У 14 т. – Мн., 1977. – Т. 13.

Лужанін М. Колас расказвае пра сябе. – Мн., 1964.

Пшыркоў Ю.С. Летапісец свайго народа: Жыццёвы і творчы шлях Якуба Коласа. – Мн., 1982.

Пяцьдзсят чатыры дарогі: Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. – Мн., 1963.